

6. Brown and Yellow Ale, The. – Available at: <http://www.fresnostate.edu/folklore/ballads/Hart080.html>. – (Accessed: 06.09.2016).

© Переклад Ольги Смольницької. 2016

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Смольницька – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу української філології Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України.

Наукові інтереси: вітчизняна філософія кінця XIX – початку XX ст., теорія української літератури, компаративістика, перекладознавство, латиноамериканістика, кельтологія, скандинавістика, міфологія, релігієзнавство.

УДК 811.16

**ЯВИЩЕ ІКАВІЗМУ В СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ
СВЯТОГО ПИСЬМА XV СТ.**

Інна ЦАРАЛУНГА (Хмельницький, Україна)

У статті з'ясована проблема розвитку ікавізму на матеріалі староукраїнських перекладів Святого Письма XV ст., простежені явища зміни *ě, *o, *e > i, яка стала однією з диференційних фонетичних ознак української літературної мови. Приклади ікавізму, зафіксовані в середньовічних релігійних текстах, зокрема, в Кам'яно-Струмилівському Євангелії 1411 року, Четьї-Мінеї 1489 року, Мукачівському Псалтирі XV ст. та ін., свідчать про відхід перекладача від традиційного правопису і церковнослов'янської вимови під впливом українського народного мовлення.

Ключові слова: писемні пам'ятки, конфесійний стиль, фонетична система, голосний звук, ікавізм.

В статті wyjaśniona problematyka rozwoju ikawizmu na materiałach staroukraińskich przekładów Świętego Pisma XV w., prześledzone zjawiska zmiany *ě, *o, *e > i, które stało się jednym z różnicujących fonetycznych cechów ukraińskiej literackiej mowy. Przykłady ikawizmu, zarejestrowane w średniowiecznych tekstach religijnych, w szczególności, w Kamyńsko-Strumylivskim Ewangeliu 1411 roku, Czwartej-Miniej 1489 roku, Mukaczewskim Psalmach XV w. i in., świadczą o odchyleniu tłumacza od tradycyjnego systemu ortograficznego i kościelnosłowiańskiego wymowy pod wpływem ukraińskiego mowy ludowej.

Ключевые слова: письменные памятники, конфессиональный стиль, фонетическая система, гласный звук, икавизм.

The problem of ikavism development on the materials of Old Ukrainian XV century Holy Scripture translations, the phenomenon of changing *ě, *o, *e > i, which became one of the differential phonetic features of Ukrainian Literary Language is investigated in the following article.

The examples of ikavism recorded in medieval religious texts, particularly in Kamyanka-Strumylivsky Gospel 1411, Lives of the Saints, 1489, Mukachevo Psalms XV and etc. show an abstraction from the traditional interpreter spelling and Church-Slavonic pronunciation under the influence of Ukrainian folk speech.

Key words: written manuscripts, confessional style, phonetic system, vowel, ikavism.

Для надійних і переконливих наукових висновків про особливості розвитку мови цінне джерело становлять писемні пам'ятки, оскільки дають змогу ґрунтуватися на узагальненні всієї сукупності мовних фактів як системи, на квантитативній оцінці фактичного матеріалу. Вивчення текстів конфесійного стилю з урахуванням інших досліджень їх у царині філології, палеографії, історії богослів'я має незаперечні перспективи для мовної інтерпретації церковних книг із визначенням місцевих мовних традицій того часу, їх локалізації як елементів національної писемної культури, розв'язання дискусійних питань формування, хронологізації й систематизації українського церковно-писемного корпусу зокрема та для отримання висновків про походження і розвиток української мови в цілому.

До визначальних для долідження історії української літературно-писемної мови слід зарахувати такі релігійні пам'ятки XV ст.: Апостол XV ст., Ужгородський Півустав XV ст., Мукачівський Псалтир XV ст., Кам'яно-Струмилівське Євангеліє 1411 р., Четья-Мінея 1489 р., Повчання Єфрема Сирина 1492 р. та ін. Вони, неодноразово згадувані у працях П. Житецького, О. Востокова, А. Кримського, І. Огієнка, В. Німчука, Ю. Шевельова та ін. як пам'ятки з власне українськими фонетичними рисами, консеквентно відображають мовні ознаки традиційного, церковнослов'янського, письма і звукові процеси, типові для української літературної мови. До таких належить фонетичне явище ікавізму.

Мета нашої наукової розвідки – дослідити проблему розвитку ікавізму на матеріалі староукраїнських перекладів Святого Письма XV ст., простеживши явища зміни *ě, *o, *e > i у контексті формування диференційних фонетичних ознак української літературної мови.

Процес переходу подовжених етимологічних голосних *o та *e в *i* у новозакритих складах разом зі зміною *ě > *i* називають у славістиці ікавізмом [7, с. 39]. Розвиток звука *i* на місці колишнього *ě й етимологічних *o та *e в українській мові пов'язаний зі спорідненими явищами у полабській, серболужицькій, хорватській, польській та чеській мовах [1, с. 199]. І. Огієнко вважає цю рису найголовнішою особливістю фонетичної системи української мови і простежує її в Крехівському Апостолі XVI ст [8, с. 253], тож вияви її можна спостерігати і в богослужбових пам'ятках попередніх століть.

Насамперед привертають увагу численні приклади переходу колишнього - в *и* (*ы*), незалежно від наголосу, зокрема, в Кам'яно-Струмилівському Євангелії 1411 року: *j(t)виоа* КСЄ, 197 зв., по *в-ри* КСЄ, 26 зв., *въсхотишиа* КСЄ, 41 зв., не оставли васъ *сири* КСЄ, 191, у Четъї-Мінеї 1489 р.: *дитище* своє, сквоз- твои роуц- и ноzi, во *єрдани*, *свидительствоуєть*, *ј* *свид-ни(x)* тощо 1489, Четъя, 41; *дишлосє*, *зацвила*, *перєсмиханья*, *процвите(t)*, *свитаюцю* та ін [2, с. 266]; в Апостолі XV ст. з Кременеччини: *видити*, *со всими*, *на древи*, *о д-ви*, *въ закони*, *лицемирїє*, *въ м-сти*, *во облаци*, *правди*, *свидите(л)ствуем* та ін.; у списках Ізмарагду кінця XV ст.: в *б-ди* Ізм. №488, 16 зв., *всиль* (Д.в. мн.) Ізм. №488, 50 зв., *въ гр-сихъ* Ізм. №488, 50, *ј гр-си(x)* Ізм. №488, 25, *лицемирньи* Ізм. №488, 50 зв., *призривъ* Ізм. №488, 54 зв., *расмотрити* Ізм. №488, 34 зв., *сиители* и жители Ізм. №488, 227, *спиваюои* Ізм. №488, 20 зв., *оутишат-* Ізм. №488, 23, *оутишают(t)* Ізм. №488, 29 зв.; у Тріоді Цвітній 1491 року: *въси* въ Тріодь Цв, 45, *въси* величаємъ Тріодь Цв, 86 зв., *злато* въ *гръньли* Тріодь Цв, 182, *въ злод-иствц* Тріодь Цв, 165 зв., *въ коупи* Тріодь Цв, 120, *неразоумїємъ* Тріодь Цв, 115, *сиры* рабы Тріодь Цв, 159 зв., *сироу* Тріодь Цв, 153, *оутишилъ* еси Тріодь Цв, 57 тощо, в Ужгородському Півставі: *сидоуть вси* УП, 64 а, *свидителство* УП, 64 а та ін.

Наявність таких випадків засвідчує І. Срезневський у студії про Повчання Єфрема Сирина: *законопрцступникъ*, *мнозихъ*, *прибывають*, *не причнемагаи*, *притъкнеши*, *прир-кузи*, *раздилиюще* тощо [9, с. 50], що підтверджують матеріали наших спостережень: 68 б, *присцвъшии* ЄС, 154 зв., *сырымы* (тобто «сіримми») и удовами ЄС, 103, *съл-пымъ* и *сырымъ* (тобто «сірим») ЄС, 102 зв., *срд-цевидецъ* ЄС, 20.

Поширеність цього явища підтверджують і зворотні поплутання із використанням - на місці *и*: *зав-сти* Ізм. №488, 22, *зав-стю* Ізм. №488, 56, *зав-сть* Ізм. №488, 36 зв., 55, *јб-д-ти* Ізм. №488, 28, *херов-момъ* Ізм. №488, 13, *чрънор-зець* Ізм. №488, 14 тощо; *прїид-те* Тріодь Цв, 119, *приим-те* Тріодь Цв, 135, *см-ренви* Тріодь Цв, 126 зв.; *л-цем-ры* ЄС, 86, *покор-мъ* ЄС, 75 зв., *удав-те* ЄС, 142 і под.

У текстах конфесійного стилю XV ст. часто простежується вживання - на місці етимологічного *и* в 1 особі множини дієслів наказового способу, а також у дієсловах минулого часу, рідше – у корені слів, до прикладу, в Четъї 1489 року: *весєл-мси*, *люб-мъ*, *поклон-мси*, *приим-мъ*, *смотр-мо*, *јскорб-лъ*, *твор-ла*, *хвал-мъ*; *л-хоиманию*, *непр-етелю*, *Олександр-я*, *Сироф-ми* і под [2, с. 267]. О. Требін звернув увагу на аналогічні вияви ятя у дієслівних формах наказового способу в 2 особі множини в рукописах XV ст. із київських книгосховищ: *блюд-теси* Ізм. №488, 8, 21, 22 зв., *боуд-те* Ізм. №488, 34, *вид-те* Ізм. №488, 51, *гръд-те* Ізм. №488, 5, *кл-н-те* Ізм. №488, 5 зв., не *крад-те* Ізм. №488, 25, не *моз-те* Ізм. №488, 32, 49 зв., *ј(t)жен-те* Ізм. №488, 31, *ј(t)ид-те* Ізм. №488, 57, *попеч-теси* Ізм. №488, 35 зв., не *приемл-те* Ізм. №488, 22 зв., *прїим-те* Ізм. №488, 57, *прїид-те* Ізм. №488, 8, 34, 48 зв., Ізм. №489, 19, *прид-те* Ізм. №488, 32 зв., *рц-те* Ізм. №488, 35 зв., *оувид-те* Ізм. №488, 48, *чт-те* Ізм. №488, 48; *възв-ст-те* Апостол, 37, *клен-теси* Апостол, 35, *люб-те* Апостол, 36 зв., *мол-теси* Апостол, 35, *не(л)ж-те* Апостол, 33 зв., *прос-те* Апостол, 34, *те(p)n-те* Апостол, 35 тощо, які, поряд із формами 3 особи однини теперішнього часуна --ть – *боуд-тъ* Ізм. №489, 236, *възм-тъ* Ізм. №488, 233 зв., *принес-тъ* Ізм. №488, 143, – можуть свідчити, на думку дослідника, про ознаки галицько-волинського діалекту [10, с. 12]. Ять замість *и* в дієсловах наказового способу подибуємо в тексті Мукачівського Псалтиря XV ст.: *възм-те* МП, 23, *вънемл-те* МП, 77, *въскликн-мъ* МП, 94, *прїид-те* МП, 94, *припад-мъ* МП, 94, *растръгн-(м)* МП, 2 і под.

Явище ікавізму, а саме – континуацію *ě > *i*, фіксують у богослужбових текстах XVI ст. У Крехівському Апостолі 1560 рок, І. Огієнко часто знаходить перехід ятя в *и* (*i*): *вси*, *вырозумити*, *всими*, *дидичне*, *мисто*, *нимое*, *побилена*, *узривши*, *усих* і багато інших

[8, с. 237]. Примітно, що науковець фіксує і зворотні хитання: *ж-в-те, нами(л)шii і нам-(л)шii, од-нь* (тобто «один») Бог, *перем-(р)я і перемі(р)я* та ін [8, с. 238]. Цінними, з погляду мовознавця, є випадки варіативності ятевих рефлексів, які виразно показують, що перекладач був українцем і вимовляв - як і: *вс-м – всим, вс-х – всих, в-рною – вирноє, над-я – надия, оф-ра – офира, розум-ль –розумил, розум-є(т) – розуміє(т), св-т – свит, т-ши(т) – тишили, ц-льий –цильий* і под [8, с. 240]. В текстах Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр.: засвідчується також літера *и (ы)* для позначення континуантів колишнього *ě: *хот-ль – хотили, -сти – или* (форма минулого часу множини дієслова *-сти*), *исть, ликарю, лич^бою, вс- рычи, свитаню, смотрили* та інші приклади, які, на думку науковця, «відбивають, очевидно, тогочасну вимову етимологічного - людьми, котрі створили пам'ятку» [11, с. 33]. Із цього погляду особливої актуальності набувають твердження П. Житецького, що Пересопницьке Євангеліє виражає з достатньою ясністю звукові риси української мови в середній стадії її розвитку, і тому представляє середній пункт, від якого йдуть лінії доверху й донизу, тобто до XV, XIV ст. і далі з одного боку, до XVII, XVIII ст. з іншого, тому вивчення мовних особливостей пам'ятки могло би освітити глухі XIV і XV ст. і відновити сторінки, вирвані пізнішими переворотами, що звершилися на цій землі [3, с. 229].

Перехід етимологічних голосних *ō* та *ē* в *i* в текстах Святого Письма XV ст. представлений переважно прикладами проміжної зміни **o > y*, **e > ю*, що є важливою рисою розвитку українського ікавізму [6, с. 39-42].

Зокрема, в Четгї-Мінеї 1489 року використана графема *у* на місці наголошеного і ненаголошеного голосного *o*, що, очевидно, відображає рефлексію **o > y*: *докуле, j(m)коу(л), j(m)тоуль* та ін., а ймовірну зміну етимологічного *e* на *ю* репрезентують приклади: *занюжь, нюжьли, j(m)сюле, j(m)сюль* [2, с. 267]. Написання літер *у, ю* на місці *o, e* в новому закритому складі простежують в українських пам'ятках південного походження ще з XIII ст [4, с. 93], тож досліджуване нами XV ст. можна трактувати як етап послідовного розвитку цих тенденцій.

Щодо відображення цього явища у конфесійних текстах наступного століття, І. Огієнко у праці про мову Крехівського Апостола зауважив: як не пильно тримався перекладчик традиційного правопису і церковнослов'янської вимови, все ж таки він часом помилявся : *взур – взором, груш – гроши, завжди – завсюды, кун – на кон-, однюши – однести, покуй – в покою* та ін [8, с. 256-257]. Велика кількість випадків написання *у, ю* на місці етимологічних *o, e* в новому закритому складі репрезентована в Пересопницькому Євангелії: *братоув, влосоувь, на доброуь земли, кроу(м) жень, по л-воуь сторон-, в^ поульночи, тысячоувь; злод-ювь, наплню(н), оплюль его, по сюй сторон-, юй* тощо [11, с. 33]. Досліджуваний рефлекс *у* можна вважати деякою мірою проміжним, підтвердження чого знаходимо у В. Мойсієнка, який у результаті аналізу пам'яткового матеріалу XVI–XVII ст. констатує, що між давнім подовженим унаслідок занепаду зредукованого голосним *ō* та сучасним голосним *i* мав бути лабіалізований, звужений монофтонг *у* [5, с. 146]. Приклади написання *у* на місці *o в новозакритих складах у писемних пам'ятках середньоукраїнської доби незалежно від наголосу дозволяють припускати обов'язкову наявність лабіалізованого монофтонга спочатку непереднього ряду [y] з подальшим пересуненням артикуляції вперед [ỵ] в процесі витворення *i* [6, с. 44]. Аргументом на користь цього можуть бути й спостереження Ю. Шевельова, що голосний *у*, який виник унаслідок рефлексії *ō*, відрізнявся від первинного голосного *у* іншим – слабшим – ступенем огубленості [12, с. 562]. За висновками дослідника, початково голосні *у, ю* з *o, e* були характерні лише для відносно невеликої південно-західної зони, а потім поширилися на усі південноукраїнські діалекти [12, с. 559].

Деякі написання приєменників в списках Ізмарагду кінця XV ст. репрезентують зміну **o > u*, кодифіковану в сучасній українській мові: не *j(t)метьваиси ви(д)* прирочені свого и *видь* прирочені(х) свої(х) Ізм. №488, 4 зв. поряд із: *л-пшii ми соу(т) j(m) хрестьин, нижь j(m) поганы(х)* Ізм. №488, 49.

Відтак на основі проаналізованих виявів давніх **ě, *o, *e* в староукраїнських перекладах Святого Письма XV ст. можна висновувати про певний етап розвитку тенденцій ікавізму, які свідчать про відхід перекладача від традиційного правопису і

церковнослов'янської вимови під впливом українського народного мовлення, а отже – про формування визначальних фонетичних ознак української літературної мови.

СКРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

- Апостол – Карпинский М. Южно-русский Апостол XV века / М. Карпинский // Русский филологический вестник. – Варшава, 1888. – Т. 19. – С. 68-73.
 СС – Соболевский А.И. Поучения Ефрема Сирина 1492 года / А.И. Соболевский // Труды по истории русского языка. Т. 1. Очерки по истории русского языка. – К., 1884. – С. 50-58.
 Изм. №488, Изм. №489 – Требін О. Матеріали до історії української мови з рукописів XV віку київських бібліотек / О. Требін // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Т. 7. – К., 1910. – С. 1-16.
 КСС – Крыжановский Г. Каменец-Стромиловское тетро-евангелие 1411 года и вольнское наречие в XIV-XV вв. / Г. Крыжановский // Вольнские Епархиальные ведомости. Вып. 17. – Кременец, 1886. – С. 502-509; Вып. 18. – Кременец, 1886. – С. 531-540.
 МП – Соколов И.И. Мукачевская псалтырь XV века / И.И. Соколов // Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В.И. Ламанского по случаю 25-летия его ученой и профессорской деятельности. – СПб. : тип. Имп. Акад. наук, 1883. – С. 450-468.
 Тріодъ Цв – Тріодъ цв-твая [Тріод' svetnaja ; Kraków, Svebold (Szwajpolt) Fiol, ante 1491]. Muzeum Narodowe w Krakowie. Електронний ресурс: Małopolska biblioteka cyfrowa. <http://mbc.malopolska.pl/dlibra/doccontent?id=82876> назва з екрану 20.08.2016
 УП – Колесса О. Ужгородський «Полуустав» у пергаминовій рукописі XIV в. / О. Колесса // ЗНТШ. – Львів, 1925. – Т. 141-143. – С. 1-59.
 Четья – Німчук В. Українська Четья 1489 року / В. Німчук. / відп. ред. В. Мойсієнко. – Житомир, 2015. – 101 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Воронич Г. В. Ікавізм / Г. В. Воронич // Українська мова. Енциклопедія / рекол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : «Українська енциклопедія», 2000. – 752 с. – С. 199.
2. Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови / Д. Гринчишин // Записки НТШ. Т. ССXXIX. Праці філологічної секції. – Львів, 1995. – С. 251-276.
3. Житецкий П. Труды третьего археологического съезда в России / П. Житецкий. – К., 1878. – Т. II. – С. 221-230.
4. Жовтобрюх М. А. Історична грамати́ка української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинко. – К. : Наук. думка, 1980. – 319 с.
5. Мойсієнко В. М. Північне нареччя української мови в XVI–XVII ст. Фонетика. Дис. ... докт. філол. наук; спеціальність 10.02.01 – українська мова / Віктор Михайлович Мойсієнко. – Житомир, 2006. – 563 с.
6. Мойсієнко В. М. Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги : монографія / В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2007. – 92 с.
7. Назарова Т. В. К проблеме украинского икавизма / Т. В. Назарова // Вопросы языкознания. – 1971. – №2. – С. 39-52.
8. Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський “Апостол” 1560 року / І. Огієнко. – Варшава : Друкарня синодальна, 1930. – Т. 1. – 520 с.; Т. 2. – 192 с.
9. Срезневский И.И. Книга поучений Ефрема Сирина до 1288 г. / И.И. Срезневский // Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. Т. 1 – СПб, 1867. – С. 37-50.
10. Требін О. Матеріали до історії української мови з рукописів XV віку київських бібліотек / О. Требін // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Т. 7. – К., 1910. – С. 1-16.
11. Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови / І. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 : Дослідження. Транслітерованний текст. Словопоказчик / НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут української мови ; підгот. І.П. Чепіга, Л.А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 13-54.
12. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с. + 4 мапи.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Інна Царалунга – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Хмельницького національного університету, докторант кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси: історія української мови, старослов'янська мова, ономастика.

УДК8.811.112.2

ANTONYMIE ALS MITTEL DES ANTONYMISCHEN ÜBERSETZENS VON DEN DEUTSCHEN RÄTSELN INS UKRAINISCHE

Zinaida TSCHEPURNA, Helena LYSSSENKO (Kyjiw, Ukraine)

Стаття присвячена розгляду поняття антонімії при перекладі загадок. Особлива увага приділяється особливостям вживання антонімічних пар та визначення їхніх видів для створення ефекту протиставлення. Виділяються ряд проблем, які можуть виникнути при перекладі таких текстів з німецької мови українською, визначені критерії, які використовуються при пошуку відповідних антонімів. Проводиться аналіз як з семантичної, так і зі стилістичної точки зору.

Ключові слова: антонімія, загадки, ефект протиставлення, антонімічні пари, семантика, стилістика.